

ЦАГДАН ХОРИХ ТАСЛАН СЭРГИЙЛЭХ АРГА ХЭМЖЭЭНИЙ ОЙЛГОЛТ, ТҮҮХЭН ХӨГЖИЛ

MEASURES TO AVOID POLICE IMPRISONMENT HISTORICAL DEVELOPMENT IN CONCEPTION AND LEGISLATION

Б.Баярболд

*ДХИС-ийн Цагдаагийн сургуулийн Эрүүгийн эрх зүй,
криминологийн тэнхимийн багш, цагдаагийн ахлах дэслэгч*

Товч агуулга: Монгол Улсын үе үеийн эрүүгийн байцаан шийтгэх хуульд цагдан хорих таслан сэргийлэх арга хэмжээний талаар тусгаж ирсэн түүхэн хөгжлийг судалж, онцлогийг тодорхойлохыг зорилгоо.

Abstract: It is intended to determine the historical development, types, experience of foreign countries and future trends of Detention Preventive Measures in force in Mongolia.

Түлхүүр үгс: Цагдан хорих, таслан сэргийлэх арга хэмжээ, цагдан хорих хугацаа, сэжигтэн, яллагдагч.

Keywords: Detention, restraining order, detention period, suspect, accused.

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 16 дугаар зүйлийн 16.13 дахь хэсэгт “Монгол Улсын иргэн халдашгүй чөлөөтэй байх эрхтэй. Хуульд заасан үндэслэл, журмаас гадуур, дур мэдэн хэнийг ч нэгжих, баривчлах, хорих, мөрдөн мөшгөх, эрх чөлөөг нь хязгаарлахыг хориглоно. Хэнд боловч эрүү шүүлт тулгаж, хүнлэг бус, хэрцгий хандаж, нэр төрийг нь доромжилж болохгүй. Баривчилсан шалтгаан, үндэслэлийг баривчлагдсан хүн, түүний гэр бүлийнхэн, өмгөөлөгчид нь хуульд заасан хугацаанд мэдэгдэнэ”¹³³ гэж заасан. Тэгэхээр, халдашгүй чөлөөтэй байх эрх нь Үндсэн хуулиар баталгаажуулсан, ямар ч албан тушаалтан, эрх ямбатан дур мэдэж, хувийн эрх ашгийн төлөө халдаж үл болох шинжээрээ туйлын эрхтэй ижил хэмжээнд авч үзэхүйц чухал зүйл юм. Төрөөс хүний Үндсэн хуульд заасан эрхийг хуулийн дагуу хумьж, дур зоргоороо, чөлөөтэй зорчих болон бусадтай харилцах эрх, эрх чөлөөг нь бүр мөсөн хязгаарлаж, тодорхой үндэслэл, журмын дагуу тусгай байгууллагад хугацаатай хорьдог, албадлагын шинжтэй арга хэмжээ бий. Үүнийг цагдан хорих таслан сэргийлэх арга хэмжээ (Цаашид – ТСАХ гэх) гэх бөгөөд, хүнийг гэмт хэрэг үйлдсэн эсэхийг тогтоох зорилготой мөрдөн шалгах ажиллагаа (Цаашид – МША гэх)-ны явцад, яллагдагчид хуульд заасан үндэслэл, журмын дагуу хэрэглэдэг, ТСАХ-ний хамгийн хүнд хэлбэр юм.

“Цагдан хорих” гэх ойлголтыг тодорхойлохын тулд түүний мөн чанар, ач холбогдол болон зорилгын талаар судлах нь зүйтэй. Цагдан хорихын мөн чанар нь яллагдагчийн гэм бурууг шүүхээс тогтоож, шийтгэх тогтоол гаргах хүртэл түүнийг тусгай байгууллагад хорих замаар, нийгмээс тодорхой хугацаанд тусгаарлахад чиглэгддэг. Цагдан хорихын ач холбогдол нь МША хэвийн явагдах, шүүхийн тогтоол гаргах болон түүнийг хэрэгжүүлэх боломжийг хангах байдлаар илэрнэ. Харин цагдан хорихын зорилго нь Эрүүгийн хуульд заасан ялын төрөл болох хорих ялын зорилготой ижил юм. Тодруулбал, өргөн утгаараа, байцаан шийтгэх ажиллагаа хэвийн явагдах нөхцөлийг хангах, гэмт хэргээс урьдчилан сэргийлэхэд цагдан хорихын зорилго оршино. Хорих ялын тухайд бол “манай түүхэнд ч тэр, XIX зууныг хүртэл Европ болон Америкийн Нэгдсэн Улс (Цаашид – АНУ гэх)-д гэмт хэргийн шийтгэл болгож шоронг ашиглах нь нэн ховор байв. Ихэнх хотуудад ихэвчлэн жижиг, нэг дор хоёр, гурваас илүүгүй хүн хорих өөрийн шоронтой байсан. Эдгээрийг шөнө архи чдыг ухаан оруулах,

¹³³ Совд Г. Монгол Улсын Үндсэн хууль, хүний эрх. Харьцуулсан эрх зүй. УБ. 1999. 51 дэх тал.

заримдаа ялтан шүүгдэхийг хүлээх хүртэл ашигладаг байжээ”¹³⁴ гэж судлаачид тэмдэглэсэн байна.

Судалж буй ТСАХ нь “цагдах” ба “хорих” гэсэн хоёр үгнээс бүтэж байна. Цагдах гэх үгийг Я.Цэвэлийн толь бичигт “манах, сэргийлэх, манаж цагдах, чандлан цагдах, хориглож цагдах”¹³⁵ гэж, харин “хорих” гэх үгийг “хориглох, зогсоох, болиулах, бурууг хорьж, бузрыг ариулах, хөл хорих, хааж хадгалах”¹³⁶ гэж тайлбарлажээ. Толь бичигт дурдсанаас дүгнэхэд, “цагдах” гэдэг нь аливаа үйл хийхээс сэргийлэх, хориглохоос гадна, тодорхой газарт харгалзаж, манах, харин “хорих” гэдэг нь албадан хязгаарлах утга агуулж байна. Өөрөөр хэлбэл, “цагдах” нь хориглон харгалзаж хязгаарлахыг, “хорих” нь үйл гүйцэлдүүлэхийг таслан зогсоох утгатай байна. Эндээс “цагдах” гэх үг нь “хорих” гэх үгийн утгыг өөртөө давхар агуулж байгаа болохыг мөн харж болохоор байна.

Цагдан хорих ТСАХ-г Академич С.Нарангэрэл “Эрүүгийн байцаан шийтгэх ажиллагаа (Цаашид – ЭБША гэх)-нд хэрэг бүртгэх, мөрдөн байцаах эрүүгийн хэргийг шүүхээр хянан шийдвэрлэх явцад, мөрдөн байцаалтын тусгаарлах байранд албадан хязгаарлах ТСАХ-ний нэг”¹³⁷ хэмээн тайлбарласан бол доктор Б.Бат-Эрдэнэ “Цагдан хорих гэдэг нь сэжигтэн, яллагдагчийг шүүгчийн зөвшөөрлөөр, тодорхой хугацаагаар нийгмээс тусгаарлаж, эрх чөлөөг нь хязгаарлах албадлагын арга хэмжээ мөн”¹³⁸ гэж, Д.Цогтсайхан “...цагдан хорих арга хэмжээ гэдэг бол сэжигтэн, яллагдагч, шүүгдэгчийг хэрэг бүртгэлт, мөрдөн байцаалт, шүүхээс оргон зугтаалгахгүй, хэргийн байдлыг тал бүрээс нь бүрэн бодитой тогтоох, ЭБША-г хуулийн дагуу явуулахад саад хийлгэхгүй, цаашид гэмт хэрэг шинээр үйлдэх бололцоо олгохгүй байх зорилгоор тэдний хувийн эрх, эрх чөлөөг хуульд заасан үндэслэл, журмын дагуу хязгаарлаж байгаа Эрүүгийн байцаан шийтгэх хууль (Цаашид – ЭБШХ гэх)-д тусгайлан тогтоосон албадлагын арга хэрэгсэл”¹³⁹ гэж, Д.Ширэндэв “Цагдан хорих гэдэг нь сэжигтэн, яллагдагчийг гагцхүү хуульд заасан үндэслэл байгаа тохиолдолд, мөрдөгч, прокурорын санал болгосноор шүүгчийн захирамжаар хуульд заасан хугацаанд, нийгмээс тусгаарлаж, Үндсэн хуульд заасан эрх, эрх чөлөөний зарим хэсгийг тодорхой хугацаагаар хязгаарлаж байгаа албадлагын арга хэмжээ юм”¹⁴⁰ гэж, Г.Амаржаргал “Хэргийн бодит байдлыг тал бүрээс нь, бүрэн бодитой тогтоох, сэжигтэн, яллагдагч, шүүгдэгчийг хэрэг бүртгэлт, мөрдөн байцаалт, шүүн таслах ажиллагаанаас оргон зугтаалгахгүй байх, ЭБША-г хуулийн дагуу явуулахад саад хийлгэхгүй, цаашид гэмт хэрэг шинээр үйлдэх бололцоо олгохгүй байх зорилгоор тэдний хууль бус үйлдэл, зан үйлтэй тэмцэхэд чиглэсэн хувийн эрх, эрх чөлөөг хуульд заасан үндэслэл, журмын дагуу хязгаарлах байдлаар хэрэгжүүлж байгаа хуулиар тусгайлан тогтоосон албадлагын арга хэрэгслийн цогц бүрдлийг ТСАХ гэнэ”¹⁴¹ гэж тус тус тодорхойлжээ. Эрүүгийн хэрэг хянан шийдвэрлэх тухай хууль (Цаашид – ЭХХШТХ гэх) “цагдан хорих” гэх нэр томъёог тайлбарлаагүйгээс үүдэлтэй, эрдэмтэн, судлаачдын шинж тэмдгээр нь сурвалжилж тайлбарлах явдал ихээр гарч байна.

Монгол Улсын Үндсэн хууль 1992 онд шинэчлэн батлагдсанаас хойш эрүүгийн процессын шинжлэх ухааны албадлагын арга хэмжээний нэг төрөл болох цагдан хорих ТСАХ авах үндэслэл хүний эрх суурьтай буюу дэлхий нийтийн эрх зүйн соёл, чиг хандлага, Монгол Улсын Олон Улсын гэрээ, конвенцод нийцүүлэх, дэлхийн хөгжилтэй

¹³⁴ Баярсайхан Б., Батбаяр Б., Лхагважав Б. Монголын шүүн таслах ажиллагааны түүхэн сурвалж бичигт хийсэн дүн шинжилгээ (Улаан хацарт). УБ. 2010. 16 дахь тал.

¹³⁵ Цэвэл Я. Монгол хэлний товч тайлбар толь. УБ. 2021. 1127 дахь тал.

¹³⁶ Мөн тэнд. 1006 дахь тал.

¹³⁷ Нарангэрэл С. Эрх зүйн их толь бичиг. 2 дахь хэвлэл. УБ. 2008. 552 дахь тал.

¹³⁸ Бат-Эрдэнэ Б. Монгол Улсын Эрүүгийн байцаан шийтгэх эрх зүйн ерөнхий анги. УБ. 2004. 265 дахь тал.

¹³⁹ Цогтсайхан Д. Хүний эрх ба цагдан хорих таслан сэргийлэх арга хэмжээ. Шүүх эрх мэдэл 1. 2014. 40-45 дахь тал.

¹⁴⁰ Ширэндэв Д. Цагдан хорих таслан сэргийлэх арга хэмжээг хэрэглэх эрх зүйн зохицуулалтыг боловсронгуй болгох зарим асуудал. Магистрын дипломын ажил. 20 дахь тал.

¹⁴¹ Амаржаргал Г. Эрүүгийн процессын албадлага. Гарын авлага. Эрүүгийн процессын албадлагын ойлголт, түүнийг хэрэглэх үндэслэл, журам. УБ. 2013. 13 дахь тал.

орнуудын ололтыг нутагшуулах зэргээр шинэчилсэн агуулгаар баяжиж, боловсронгуй болж ирсэн. Гэхдээ энэ үйл явц тийм ч богино хугацаанд явагдаагүйн зэрэгцээ түүхийн олон мөчлөгийг давж, өнөөгийн түвшинд хүрчээ.

Цагдан хорих ТСАХ-тэй холбоотой түүхийн зарим эх сурвалжийг дурдвал, 1926 оны Монгол Улсын Шүүн таслах газраас баталсан “Аливаа хэргийг байцаах ба шийтгэх тухай хууль”-д уг арга хэмжээ анхлан тусгагджээ. 1935 онд батлагдсан Аливаа эрүүгийн хэргийг хэрхэн байцаах ба шийтгэх тухай хуулийн 4 дүгээр бүлгийн 22 дугаар зүйлд дараах байдлаар заасан байна. Уг хуулийн 22 дугаар зүйлд:

Аливаа байцаагдан байгаа хүмүүсийг оргон зайлахгүй болгохын тулд хэрэглэх аргуудын тухай:

1. Хэрэгтэн хүмүүсээс мөрдөн байцаалтын газар хүрэлцэн ирэх буюу шүүх таслах газар биеэр хүрэлцэн ирэх ба хэрэв оршин суугаа газраасаа шилжвэл тэр тухайгаа мэдэгдэж байна гэж гарын үсэг зурсан хуудсыг гаргуулах;

2. Оршин суугаа орон нутгаасаа ахин гарахгүй гэж мөн гарын үсэг зурсан хуудсыг гаргуулах;

3. Бусад итгэмжтэй хүмүүс хоёроос доош бусаар буюу хөрөнгөөр даалгах;

4. Хөрөнгө хогшлыг барьцаалуулах;

5. Хорих.

Мөн тус хуулийн 23 дугаар зүйлд “Дээр дурдсан эдгээр аргуудын дотроос чухам ямар арга хэрэглэвэл зохихыг тухайн байцаагчаас тогтооход хэрэг дутам түүний хүнд, хөнгөн ба хэрэгтэн хүний урьд, одоогийн зан байдал хийгээд, уул хэргийн байдал нь ард олонд ямар холбогдолтой болох, үйлдсэн гэмт хэргийн баримт юу болох, хэргийн үнэн магадыг илрүүлэхэд саад боогдол гарах эсэхийг, байцаагдах явдлаас зайлсхийх зэргийг тус тус хянан үзэж, шийдвэрлэн тогтоовол зохино” гэж заасан бөгөөд, тайлбар хэсэгт “Хорих аргыг хэрэглэхдээ гагцхүү уул хүнийг сул байлгавал хэргийг байцаан, үнэн магадыг илрүүлэхэд саад, тогтор гарах буюу оргон зайлахыг сэрэмжлэх, эсхүл ард олонд онц аюултай болбол шууд барьж, хорьж болно”¹⁴² гэж цагдан хорих ТСАХ авах үндэслэлийг нэг өгүүлбэрт багтаан тайлбарласан байна. Эндээс үзэхэд, аливаа эрүүгийн хэргийг хэрхэн байцаах ба шийтгэх тухай хууль нь хэргийн бодит байдлыг тогтооход саад учруулж болзошгүй, оргон зайлж болзошгүй, эсхүл онц аюултай гэмт хэрэгтэн гэх үндэслэлийг тогтоож, зөвхөн эдгээр үндэслэлээр хүнийг цагдан хорьдог байсан бөгөөд, цагдан хорих ТСАХ-г эцсийн арга хэмжээ болгон хэрэглэхийг зорьсон зүйл, заалт байгааг тодотгох нь зүйтэй. Тодруулбал, ТСАХ-г сонгон хэрэглэхдээ тухайн этгээдийн үйлдсэн гэмт хэргийн хүнд, хөнгөнийг харгалзахаас гадна хувийн байдал, үйлдсэн гэмт хэргийн нийгмийн аюулын шинж, байцаан шийтгэх ажиллагаанд саад учруулж болзошгүй нөхцөл байдлыг харгалзан үздэг байжээ.

1949 оны 7 дугаар сарын 30-ны өдрийн Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын ЭБШХ-ийн 187 дугаар зүйлд “Цагдан хорих явдлыг ТСАХ болгох нь гагцхүү шүүхээс 1 жилээс дээш хугацаагаар хорих буюу түүнээс хүнд ял ногдох гэмт хэргийн талаар гүйцэтгэгдэж болох бөгөөд, түүнд яллагдагч этгээд нь мөрдөн байцаалт ба шүүхээс нуугдан зайлах буюу, эсхүл түүний биеийг сул байлгавал үнэнийг илрүүлэхэд саад болох буюу нийгэмд аюултай гэж үзэх гүйцэт үндэс бүхий байх тухайд тийнхүү цагдан хорих арга хэмжээ авна”¹⁴³ гэж тусгажээ. Тодруулбал, яллагдагч мөрдөн байцаалтын болон шүүхийн шатнаас оргон зайлж болзошгүй, яллагдагч нь хэргийн бодит үнэнийг тогтооход саад учруулж болзошгүй, эсхүл тухайн этгээд нийгэмд аюултай байж болзошгүй үндэслэлүүд тогтоогдвол, яллагдагчийг цагдан хорихоор байна. Тэгэхээр 1 жилээс дээш хугацаагаар хорих ялтай гэмт хэрэг үйлдсэн болох нь тогтоогдсон, яллагдагчийн статустай хүнд цагдан хорих ТСАХ авах боломж нээгддэг байна. Өөрөөр хэлбэл, аливаа хүнийг гэмт хэрэг үйлдсэн гэх сэжиглэлээр шалгах үедээ (сэжигтэнд) цагдан хорих ТСАХ авдаггүй байснаас гадна ялын бодлоготой уялдуулдаг (1 жилээс

¹⁴² Баярсайхан Б., Дашням Ч. Монгол Улсын Эрүүгийн байцаан шийтгэх хууль тогтоомжийн түүхэн уламжлал (1911-2009) УБ. 2012. 114 дэх тал.

¹⁴³ Мөн тэнд. 153 дахь тал.

доош хугацаанд хорих ял оноохоор заасан гэмт хэрэг үйлдсэн хүнд цагдан хорих ТСАХ авдаггүй) байсан нь харагдаж байна. Эдгээр үндэслэл нь 1935 оны “Аливаа эрүүгийн хэргийг хэрхэн байцаах ба шийтгэх тухай” хуульд заасантай зарим байдлаараа ижил боловч, (1 жилээс дээш хугацаагаар хорих буюу түүнээс хүнд ял ногдох гэмт хэрэгт) гэмт хэргийн ялын хүнд, хөнгөнөөс хамаарч цагдан хорих ТСАХ авах заалтыг илүү тодорхой тусгаснаас гадна, цагдан хорихдоо, гэмт хэргийн нийгмийн аюулын шинжийг харгалзан үзсэн байдлаараа ялгаатай.

Тэгвэл 1963 оны 12 дугаар сарын 24-ний өдрийн Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын ЭБШХ-д цагдан хорих ТСАХ авах үндэслэлийг ерөнхий байдлаар тусгасан. Энэ хуулийн 94 дүгээр зүйлд “Цагдан хорих явдлыг ТСАХ болгож, хуулиар нэг жилээс дээш хугацаагаар хорих ял оногдуулж болох гэмт хэргүүд, түүнчлэн аюултай буюу онц аюултай гэмт хэргүүдэд гагцхүү хэргийн аюултай байдлыг харгалзан, энэ хуулийн 12 дугаар зүйлийн шаардлагын дагуу хэрэглэж болно”¹⁴⁴ гэж заажээ. Өөрөөр хэлбэл, хуулиар нэг жилээс дээш хугацаагаар хорих ял оногдуулж болох гэмт хэргүүд болон аюултай ба онц аюултай гэмт хэрэг үйлдсэн этгээдийг цагдан хорих бөгөөд, бусад этгээдэд уг ТСАХ-ээс бусад (оршин суугаа газраасаа гадагш явж болохгүй тухай баталгаа авах; хүмүүс буюу олон нийтийн байгууллагын даалтад өгөх гэх мэт) арга хэмжээний аль нэгийг сонгон хэрэглэх боломжийг олгожээ.

1963 оны ЭБШХ-иар байцаан шийтгэх ажиллагаа нь хэв маягын хувьд мөрдөн шүүх буюу мөрдөн шалгах шинжтэй байхаар хуульчлан бэхжүүлсэн бөгөөд, 2002 оны ЭБШХ нь дээрх хэв маягийн шинжтэй ЭБША Монгол Улсад явагдахыг хуульчилж өгсөн. Тухайлбал, уг хуулийн 6 дугаар зүйлд ЭБША-ны зорилтыг тодорхойлохдоо “...аливаа гэмт хэргийг шуурхай, бүрэн илрүүлж, гэмт этгээдийг олж тогтоох, гэмт хэрэг үйлдсэн этгээд нэг бүрт зохих ялыг шударгаар оногдуулах, гэм буруугүй хэнийг ч гэмт хэрэг үйлдсэн гэм буруутайд тооцохгүй байх, явдлыг хангахад оршино”¹⁴⁵ гэжээ.

1963 оны ЭБШХ-ийн 94 дүгээр зүйл (Цагдан хорих)-д “Онц хүнд, хүнд, хүндэвтэр гэмт хэрэг үйлдсэн, эсхүл удаа дараа ял шийтгэгдэж байсан буюу онц аюултай гэмт хэрэгтэн, түүнчлэн мөрдөн байцаалтын хугацаанд дахин гэмт хэрэг үйлдэх буюу оргон зайлсхийж болох хангалттай үндэслэл байвал уг этгээдэд цагдан хорих ТСАХ-г энэ хуулийн 12 дугаар зүйлийн шаардлагын дагуу хэрэглэж болно.

Энэ зүйлийн 1 дэх хэсэгт заасан үндэслэлийн аль нэг нь байвал жирэмсэн эмэгтэйчүүдийг эмнэлгийн байгууллагын хяналтан дор цагдан хорьж болно.

Хөнгөн гэмт хэрэг үйлдсэн буюу хүнд өвчтэй этгээд, хөхүүл хүүхэдтэй эмэгтэйчүүдийн хувьд энэ зүйлийн 1 дэх хэсэгт заасан үндэслэл байхгүй бол цагдан хорих ТСАХ-г хэрэглэхийг хориглоно”¹⁴⁶ гэж заасан.

1963 оны ЭБШХ-д зааснаар, цагдан хорих нь ТСАХ-ний дотроос хамгийн хүнд нь бөгөөд, хоригдож буй этгээдийн эрх зүйн байдлаас хамааруулж, сэжигтнээр цагдан хорих, яллагдагчаар цагдан хорих гэж хоёр ангилж байжээ. Энэ хуулийн 88 дугаар зүйлд зааснаар, онцгой тохиолдолд гэмт хэрэгт сэрдэгдэж байгаа этгээдэд ял сонсгохын өмнө ТСАХ авч болох ба уг арга хэмжээг авснаас хойш 14 хоногийн дотор ял сонсгох, хэрэв ял сонсгоогүй бол уул арга хэмжээгээ хүчингүй болгох ёстой. Хэрэг бүртгэлт, мөрдөн байцаалтын практикаас үзэхэд, цагдаагийн ажилтнууд болон прокурорууд нэгдүгээрт, энэхүү 88 дугаар зүйлийн “онцгой тохиолдол” гэдгийг онцлон анхаарч үздэггүй, хоёрдугаарт, таслан сэргийлэх өөр арга хэмжээг хэрэглэх боломжтой байхад зөвхөн цагдан хорихыг урьтал болгодог байна. Үүний үр дүнд хүний эрх зөрчигдөх явдал түгээмэл гарах сөрөг талтай байдаг. Энэ талаар Хүний эрхийн үндэсний комисс (Цаашид – ХЭҮК гэх)-оос жил бүрийн тайландаа тусгаж, анхаарал хандуулах шаардлагатай асуудлуудын тэргүүн эгнээнд тооцсоор өдийг хүрчээ.

¹⁴⁴ Мөн тэнд. 219 дэх тал.

¹⁴⁵ Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн 2007 оны 10 дугаар сарын 24-ний өдрийн “Эрүүгийн байцаан шийтгэх хуулийн зарим заалт Үндсэн хуулийн холбогдох заалтыг зөрчсөн эсэх тухай маргааныг хянан шийдвэрлэсэн тухай” дүгнэлт. №10. УБ.

¹⁴⁶ Хууль зүйн яам. Монгол Улсын Эрүү, Эрүүгийн байцаан шийтгэх хуулийн тайлбарууд. УБ. 1995. 160 дахь тал.

Жишээлбэл, 2002 онд ХЭҮК-оос “Тухайн хүнийг гэмт хэрэг үйлдсэн эсэхийг шалгаагүй, ер нь хэрэг гарсан эсэх, хэрэв гарсан бол уг хэрэгт энэ хүн холбоотой эсэх, ямар зүйл ангиар буруутгагдах эсэх нь тодорхойгүй байхад сэжигтнээр тооцож, улмаар цагдан хорих гэж улайран хөөцөлдөж, хорьж буй нь Иргэний болон улс төрийн эрхийн тухай олон улсын Пакт (Цаашид – ИБҮТЭТОУП гэх)-ын 9 дүгээр зүйлийн “Хэргийг нь шүүхээр таслан шийдвэрлэх хүнийг цагдан хорих явдал нийтлэг журам байх ёсгүй”, Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 16 дугаар зүйлийн 13-д заасан “Хуульд заасан үндэслэл, журмаас гадуур хэнийг ч баривчлах, хорихыг хориглоно” гэсэн заалтуудтай шууд зөрчилдөж байна”¹⁴⁷ гэсэн дүгнэлт гаргасан байдаг.

Анхаарал татах өөр нэг онцгой асуудал бол цагдан хорих үндэслэл юм. 1963 оны ЭБШХ-д заасан цагдан хорих үндэслэлүүд нь хэт өргөн, яаж ч тайлбарлаж, хэрэглэж болохоор, хэнийг ч, хэзээ ч хорьж, эрх чөлөөг нь хязгаарлаж болохоор, дур зоргын хэрэгсэл болгох өргөн боломжтой байдлаар тусгагдсан гэхэд болно. Тодруулбал, энэ хуулийн 94 дүгээр зүйлд “Онц хүнд, хүнд, хүндэвтэр гэмт хэрэг үйлдсэн, эсхүл удаа дараа ял шийтгэгдэж байсан буюу онц аюултай гэмт хэрэгтэн, түүнчлэн мөрдөн байцаалтын хугацаанд дахин гэмт хэрэг үйлдэх буюу оргон зайлсхийж болох үндэслэл байна гэж үзвэл цагдан хорьж болно”¹⁴⁸ гэж заасан байна. ХЭҮК-ын “Монгол Улс дахь хүний эрх, эрх чөлөөний байдлын тухай (2002)” илтгэлд “Хүчин төгөлдөр Эрүүгийн хууль (1993) нь нийтдээ 301 зүйлтэй бөгөөд 446 үйлдэлд ял халдааж болохоор байгаагийн 34 нь онц хүнд, 124 нь хүнд гэмт хэрэгт, 153 нь хүндэвтэр, 135 нь хөнгөн гэмт хэрэгт хамрагдаж байна. Үүнээс үзэхэд, гэмт хэрэгт холбогдогчдын дийлэнхийг зөвхөн холбогдсон хэргийнх нь ангиллаар цагдан хорьж болохоор байна. Ер нь ч амьдрал дээр ингэж хорьдог. Онц хүнд, хүнд, хүндэвтэр гэмт хэрэгт хамаарах үйлдэл нь гэмт хэрэгт тооцогддог нийт үйлдлийн 70 орчим хувийг эзэлж байна. Түүгээр ч барахгүй, хөнгөн гэмт хэрэгт холбогдогчдийг “... дахин гэмт хэрэг үйлдэх буюу оргон зайлсхийж болох хангалттай үндэслэл байвал...” хүнд өвчтэй, хөхүүл, жирэмсэн байсан ч хорьж болохоор байна”¹⁴⁹ гэж шүүмжилсэн байна.

Тэгэхээр 1963 оны ЭБШХ-д заасан цагдан хорих үндэслэл нь хэт өргөн, хэт явцуугаас гадна хууль сахиулах байгууллагуудын (Цагдаагийн байгууллага, Прокурорын байгууллага, Шүүх байгууллага) ээлж дараалсан шүүлтүүрээр ордоггүй, эрх бүхий албан тушаалтнуудын үзэмжээр шийдэгдэх боломжтой, хүний эрх, эрх чөлөөг ноцтой зөрчсөн шинжтэй хуульчлагдсан гэж дүгнэх үндэслэлтэй байна.

2002 оны 1 дүгээр сарын 10-ны өдрийн ЭБШХ-р баривчлах, цагдан хориход олгох зөвшөөрлийг зөвхөн шүүх гаргах болсон нь хүний эрхийг баталгаажуулахад чиглэсэн чухал алхам болсон. Бусдын эрх чөлөөнд халдах зөвшөөрлийг гэмт хэргийг илрүүлэх үүрэг хүлээсэн субъект (прокурор) захиргааны журмаар бус, харин шүүх яллагч болон өмгөөлөгч талын байр суурь, хэргийн талаарх зарим мэдээ, баримтыг харьцуулан авч үзэж, ямар нэг хэмжээгээр мэтгэлцээний үр дүнг харгалзан олгох болсон байна. Үүний үр дүнд 2003 оны эхний улиралд хоригдсон хүний тоог өмнөх оны мөн үетэй харьцуулахад албадан саатуулагдаж байсан хүн 81.2 хувиар, сэжигтнээр хоригдогсод 27.4 хувиар, яллагдагчаар цагдан хоригдогсод 26.3 хувиар тус тус цөөрсөн тухай Шүүх эрх мэдлийн болон хууль сахиулах төв, орон нутгийн байгууллагуудын нэгдсэн зөвлөгөөний илтгэлд дурджээ¹⁵⁰.

Уг хуулийн 68 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт “Эрүүгийн хуульд заасан хүнд, онц хүнд хэргийн сэжигтэн, яллагдагч, шүүгдэгч, түүнчлэн удаа дараа ял шийтгэгдэж байсан этгээд, онц аюултай гэмт хэрэгтэн дахин гэмт хэрэгт сэрдэгдсэн бол түүнийг хэрэг бүртгэлт, мөрдөн байцаалт, шүүхээс оргон зайлах, хэргийн бодит байдлыг тогтооход саад учруулах, гэмт хэрэг дахин үйлдэхээс сэрэмжлэх зорилгоор цагдан

¹⁴⁷ Хүний эрхийн үндэсний комисс. Монгол Улс дахь хүний эрх, эрх чөлөөний байдлын тухай илтгэл. УБ. 2002. 13 дахь тал.

¹⁴⁸ Эрүүгийн байцаан шийтгэх хууль. УБ. 1963. 94 дүгээр зүйл.

¹⁴⁹ Хүний эрхийн үндэсний комисс. Монгол Улс дахь хүний эрх, эрх чөлөөний байдлын тухай илтгэл. УБ. 2002. 15 дахь тал.

¹⁵⁰ Өнөөдөр сонин. 2003.03.06. №052.

хорьж болно”¹⁵¹ хэмээн нийтлэг үндэслэлийг тусгасан. Мөн энэ хуулийн 68 дугаар зүйлийн 2 дахь хэсэгт “өмнө нь авсан ТСАХ-г зөрчсөн; хэрэг бүртгэлт, мөрдөн байцаалт, шүүхээс оргон зайлж болзошгүй, эсхүл оргон зайлсан; хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны явцад дахин гэмт хэрэг үйлдсэн” гэх үндэслэлээр цагдан хорих ТСАХ авахаар заасан байна. Энэ мэтээр, өмнөх ЭБШХ-иудад яллагдагчийн үйлдсэн гэмт хэрэгт оногдуулах ялын хэмжээнээс хамаарч цагдан хорих ТСАХ авдаг байсан жишиг 2002 оны ЭБШХ-иас ч арилаагүй юм¹⁵². Хүнд, онц хүнд гэмт хэргийн сэжигтэн, яллагдагч, шүүгдэгчид хэрэг бүртгэлт, мөрдөн байцаалт, шүүхээс оргон зайлах, хэргийн бодит байдлыг тогтооход саад учруулах, гэмт хэрэг дахин үйлдэхээс сэрэмжлэх зорилгоор цагдан хорих ТСАХ авах боломж олгосон нь хүнийг хүнд, онц хүнд гэмт хэрэг үйлдсэн эсэхийг баттай нотлоогүй, бүрэн тогтоогоогүй атлаа цагдан хорьж, эрх, эрх чөлөөг нь хязгаарлах боломж бүрдүүлснээрээ учир дутагдалтай юм. Уг нийтлэг үндэслэлээр гэмт хэрэгт бусдыг сэжиглэж, өөрөөр хэлбэл, үндэслэлгүйгээр цагдан хорих явдлыг дэмжих шинжтэй заалт болсон гэхэд болно. Үе үеийн ЭБШХ-дад заасан цагдан хорих ТСАХ авах үндэслэлүүд нь өөр өөрийн онцлогтой байдлаар хуульчлагдсан мэт боловч, залгамж чанартай байх бөгөөд, гэмт этгээдийн үйлдсэн хэргийн бодит байдлыг тал бүрээс нь тогтоох, мөрдөн шалгах (байцаан шийтгэх) ажиллагааг хэвийн явуулахад учирч болзошгүй бэрхшээлээс урьдчилан сэргийлэх шинжийг агуулж, хүний эрх, эрх чөлөөг зөрчих хэмжээний үндэслэлүүд хэрэгжиж байсан явдал нь сэжигтэн, яллагдагчийн эрх, эрх чөлөөг хангахаасаа илүүтэйгээр, ЭБШХ-ийн зорилтыг хангахад түлхүү чиглэгдэж байжээ гэж дүгнэхэд хүргэх бөгөөд, гэмт хэрэг үйлдсэн этгээдийг нотолж байгаад хорих бус, нотлохын тулд хорьдог, эрүүдэн шүүх хэлбэрийг ханхалуулсан тогтолцоо зонхилох үндэс болжээ. Тиймээс цаашид иргэдийн эрх зөрчигдөхөөс урьдчилан сэргийлж, энэ төрлийн харилцааг хууль тогтоомжийн хүрээнд, нарийвчлан зохицуулах шаардлага зүй ёсоор тавигдсан юм.

Манай улс 1990 оны ардчилсан хувьсгалаас хойш хүний эрх, эрх чөлөөг эрхэмлэн дээдэлсэн, ардчилсан тогтолцоог бэхжүүлэхэд анхаарал хандуулахыг зорьж, Эрүүгийн хууль болон ЭБШХ-ийн зарчимд хүний эрхийг хамгаалах чиглэлийн үзэл баримтлалыг ихээр шингээж, бүтэц, тогтолцоонд аажмаар өөрчлөлт оруулсан бөгөөд хүний эрхийн олон улсын гэрээ, конвенциудад нэгдэн орж, соёрхон батлах, тэдгээрт өөрийн улсын хууль тогтоомжийг нийцүүлэх ажлыг хурдацтай явуулах болсон. Үүний үр дүнд 2015 онд шинэ ЭХХШТХ баталж, мөрдөөд багагүй хугацаа өнгөрөөд байна. Тус хуульд цагдан хорих ТСАХ-ний талаар 2002 оны ЭБШХ-тай харьцуулахад, хүний эрхийг хамгаалахад чиглэсэн зохицуулалтууд шинээр туссан. Тухайлбал, цагдан хорих үндэслэлийг нарийвчлан тогтоосон, яллагдагчийг цагдан хорих нийт хугацааг 18 сар болгож багасгасан, цагдан хорих ТСАХ авах, өөрчлөх, хугацаа сунгах асуудлыг шүүхийн хэлэлцүүлгээр шийдвэрлэх, өмгөөлөгчийн оролцоог хангаж мэтгэлцэх зарчмыг бэхжүүлсэн, уг арга хэмжээг эцсийн арга хэмжээ болгож хэрэглэх нөхцөлийг бүрдүүлсэн зэргийг дурдаж болно¹⁵³. Мөн өмнөх ЭБШХ-иудад байсан, сэжигтнийг цагдан хорих явдлыг үгүй хийж, зөвхөн яллагдагчид цагдан хорих ТСАХ авах болсон явдал нь хүний эрх, эрх чөлөөг хамгаалахад чиглэсэн чухал алхам болсон юм. Сайны хажуугаар саар гэгчээр, хэрэгжиж буй ЭХХШТХ-д сайшаалтай боловч шүүмжлэлтэй хандахаар зүйлс багагүй байна.

Дүгнэлт

1. Цагдан хорих ТСАХ гэдэг нь гагцхүү хуульд заасан үндэслэл байгаа тохиолдолд, яллагдагч (шүүгдэгч) нь гэмт хэрэг үйлдсэн эсэхийг тогтоож, ЭХХША-г хуулийн дагуу явуулах, мөрдөн байцаалт болон шүүхээс оргон зугтаалгахгүй байх,

¹⁵¹ Эрүүгийн байцаан шийтгэх хууль // Төрийн мэдээлэл. Эмхэтгэл. <https://legalinfo.mn/mn/detail/59>-аас үзэв.

¹⁵² 2002 оны Эрүүгийн хуулийн 17.2, 17.3, 17.4, 17.5 дугаар зүйлд тус тус гэмт хэргийн ангилал бүрийн оногдуулах ялын хэмжээг тусгасан. Гэмт хэргийг хөнгөн, хүндэвтэр, хүнд, онц хүнд гэж ангилах гол шалгуур нь оногдуулах ялын хэмжээ юм.

¹⁵³ Хүний эрхийн үндэсний комисс. Монгол Улс дахь хүний эрх, эрх чөлөөний байдлын талаарх 22 дахь илтгэл. УБ. 2023. 37 дахь тал.

цаашид гэмт хэрэг шинээр үйлдэх боломж олгохгүй байх, ЭХХША-нд оролцогчдын аюулгүй байдлыг хангах зорилгоор, мөрдөгч, прокурорын үндэслэл бүхий саналыг харгалзан, шүүгчийн захирамжаар хуульд заасан хугацаанд, тусгай байгууллагад нийгмээс тусгаарлаж, Үндсэн хуульд заасан хувийн эрх, эрх чөлөөний зарим хэсгийг тодорхой хугацаагаар хязгаарлаж байгаа албадлагын арга хэмжээ юм.

2. 1935 оны “Аливаа эрүүгийн хэргийг хэрхэн байцаах ба шийтгэх тухай хууль”-д цагдан хорих ТСАХ-г сонгон авч, хэрэглэхийн өмнө үүнийг эцсийн арга хэмжээ болгож хэрэглэхийг зорьсон үзэл санаа ажиглагдаж байна. Тодруулбал, ТСАХ-ний төрлүүдийг сонгохдоо тухайн этгээдийн үйлдсэн гэмт хэргийн хүнд, хөнгөн, хувийн байдал, нийгмийн аюулын шинж (уул хэргийн байдал нь ард олонд ямар холбогдолтой болох), нотлох баримт зэргийг харгалзахаас гадна хэргийн бодит үнэнийг тогтооход саад учруулах болон МША-аас зайлсхийх боломжит нөхцөлийг урьдчилан судалж, олон талаас нь хянан, магадалсны үндсэн дээр, ямар төрлийн ТСАХ-г сонгохыг шийдвэрлэдэг байжээ.

3. 1963 оны ЭБШХ-д заасан цагдан хорих ТСАХ-г хэрэглэх үндэслэл, журамд заасан, анхаарвал зохих хэд хэдэн зүйл, заалт нь хүний эрхийг ноцтой зөрчих шинжтэй байдлаар хуульчлагдсан байжээ. Тодруулбал, тухайн хэрэгт нотолбол зохих ажиллагааг бүрэн дүүрэн хийгээгүй, тухайн этгээд гэмт хэрэг үйлдсэн болохыг хангалттай нотлоогүй атлаа шууд цагдан хорихоор улайран зүтгэх, цагдан хорих ТСАХ авах үндэслэлүүд нь ч нийтлэг, ерөнхий шинжтэй байсан нь хэнийг ч, хэзээ ч, яаж ч цагдан хорих боломжтой байсныг ХЭҮК-оос 2002 оны тайландаа шүүмжилсэн нь цагдан хорих ТСАХ авах үндэслэлийг эргэн харж, өөрчлөлт оруулах цаг болсныг сануулах мэт болжээ.

4. 2002 оны ЭБШХ-иар баривчлах, цагдан хориход олгох зөвшөөрлийг зөвхөн шүүх гаргах болсон нь хүний эрхийг хамгаалахад чиглэсэн нэн чухал алхам болсон бөгөөд, өнөөгийн хууль тогтоомжийн механизм энэ чиглэлээр ажиллаж байна. Шүүхийн шийдвэрээр цагдан хорих ТСАХ авдаг болсон нь сайшаалтай боловч, өмнөх хуулиудад байсан мөрдөн шалгах (байцаан шийтгэх) ажиллагааг хэвийн явуулахад учирч болзошгүй бэрхшээлээс урьдчилан сэргийлэх шинжийг агуулж, хүний эрх, эрх чөлөөг зөрчих хэмжээний үндэслэлүүд хэрэгжиж байсан явдал нь сэжигтэн, яллагдагчийн эрх, эрх чөлөөг хангахаасаа илүүтэйгээр, ЭБШХ-ийн зорилтыг хангахад түлхүү чиглэгдэж байсныг харуулж байна.

Ашигласан материал

1. Амаржаргал Г. Эрүүгийн процессын албадлага. Гарын авлага. Эрүүгийн процессын албадлагын ойлголт, түүнийг хэрэглэх үндэслэл, журам. УБ. 2013.

2. Бат-Эрдэнэ Б. Монгол Улсын Эрүүгийн байцаан шийтгэх эрх зүйн ерөнхий анги. УБ. 2004.

3. Баярсайхан Б., Батбаяр Б., Лхагважав Б. Монголын шүүн таслах ажиллагааны түүхэн сурвалж бичигт хийсэн дүн шинжилгээ (Улаан хацарт). УБ. 2010.

4. Баярсайхан Б., Дашням Ч. Монгол Улсын Эрүүгийн байцаан шийтгэх хууль тогтоомжийн түүхэн уламжлал (1911-2009) УБ. 2012.

5. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн 2007 оны 10 дугаар сарын 24-ний өдрийн “Эрүүгийн байцаан шийтгэх хуулийн зарим заалт Үндсэн хуулийн холбогдох заалтыг зөрчсөн эсэх тухай маргааныг хянан шийдвэрлэсэн тухай” дүгнэлт. №10. УБ.

6. Нарангэрэл С. Эрх зүйн их толь бичиг. 2 дахь хэвлэл. УБ. 2008.

7. Өнөөдөр сонин. 2003.03.06. №052.

8. Совд Г. Монгол Улсын Үндсэн хууль, хүний эрх. Харьцуулсан эрх зүй. УБ. 1999.

9. Хууль зүйн яам. Монгол Улсын Эрүү, Эрүүгийн байцаан шийтгэх хуулийн тайлбарууд. УБ. 1995.

10. Хүний эрхийн үндэсний комисс. Монгол Улс дахь хүний эрх, эрх чөлөөний байдлын тухай илтгэл. УБ. 2002.

11. Хүний эрхийн үндэсний комисс. Монгол Улс дахь хүний эрх, эрх чөлөөний байдлын талаарх 22 дахь илтгэл. УБ. 2023.
12. Цогтсайхан Д. Хүний эрх ба цагдан хорих таслан сэргийлэх арга хэмжээ. Шүүх эрх мэдэл 1. 2014.
13. Цэвэл Я. Монгол хэлний товч тайлбар толь. УБ. 2021.
14. Ширэндэв Д. Цагдан хорих таслан сэргийлэх арга хэмжээг хэрэглэх эрх зүйн зохицуулалтыг боловсронгуй болгох зарим асуудал. Магистрын дипломын ажил.
15. Эрүүгийн байцаан шийтгэх хууль // Төрийн мэдээлэл. Эмхэтгэл. <https://legalinfo.mn/mn/detail/59-аас> үзэв.